

Kur’ân-ı Kerîm’in Cem’inde Neshedilen Âyetler Meselesi
The Issue of Abrogated Verses in the Compilation of the Quran

Doktora Öğrencisi Meral Salman

Uludağ Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tefsir Anabilim Dalı,
meralsalman@gmail.com

Uludağ University
Institute of Social Sciences
Department of Qur’anic Exegesis
<https://orcid.org/0000-0003-1559-4967>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Types	Arařtırma Research Article
Geliş Tarihi Received	01 Kasım November 2023
Kabul Tarihi Accepted	19 Mayıs May 2024
Yayın Tarihi Published	30 Haziran June 2024
Yayın Sezonu Pub Date Season	Haziran June
Sayı Issue	41
Sayfa Pages	83-111

Atıf | Cite as

Meral Salman, “Kur’ân-ı Kerîm’in Cem’inde Neshedilen Âyetler Meselesi”. Usul İslam Araştırmaları Dergisi 41 (Haziran 2024), 83-111.
<https://doi.org/10.56361/usul.1384686>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iThenticate.
No plagiarism detected.

Yayıncı | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İstanbul Sabahattin Zaim University

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Meral Salman).

Öz

Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber vefat ettiğinde yazıya geçirilmiş ancak bir Mushaf haline getirilmemiştir. Bunun bir nedeni vahiy geliş sürecinin devam etmesidir. Bir diğer nedeninin ise nesh olgusu olduğu söylenmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in vefatından önce gerçekleşen son arza'da Kur'ân muhtevası nihaî şeklini almış hem lafız hem de hüküm bakımından neshedilen âyetler Kur'ân metni dışında kalmıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân-ı Kerim cem' edilip Mushaf haline getirilirken son arza'daki bu düzenleme esas alınmıştır. Bahsi geçen metni mensûh âyetlere dair bazı rivayetler hadis kitaplarında yer almaktadır. Recm âyeti, süt emzirme âyeti ile Ahzâb ve Beyyine sûrelerinin bazı bölümlerinin tilâveten neshedildiğinden bahsedilmektedir. Bunlardan en meşhuru recm ile ilgili rivayetler olup âlimler çoğunlukla recmle ilgili meseleyi metni mensûh, hükmü bâki bir konu olarak kabul etmektedir. Ancak tilâveten mensûh olduğu söylenen âyetlerle ilgili bazı rivayetlerde bunların hadis olabileceğine dair ifadeler rastlanmaktadır. Dolayısıyla tilâveten mensûh olduğundan bahsedilen âyetlere ilişkin rivayetler ve bunların senet, metin ve realite açısından değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mushaf, Cem', Son Arza, Nesh.

The Issue of Abrogated Verses in the Compilation of the Quran

Abstract

The Holy Quran was written down when the Prophet (pbuh) died but it was not made into a *Mushaf*. One reason for this is that the process of revelation was not completed. It is said that another reason of this is the phenomenon of abrogation. In this context, in the last *arza* before the death of the Prophet (pbuh), the content of the Quran took its final form and the abrogated verses (as an expression) remained outside the text of the Quran. This arrangement in the last *arza* was taken as basis when the Quran was compiled and turned into a *Mushaf* during the reign of Abu Bakr. In this regard, some narrations about abrogated verses are included in hadith books. It is mentioned that *rajm verse*, breastfeeding verse, and some parts of Surah al-Ahzâb and al-Bayyina were abrogated. Therefore, narrations about abrogated verses (as an expression) and their evaluation are important.

Keywords: Tafsir, *Mushaf*, *Jam'*, The last *Arza*, Abrogation.

مسألة الآيات المنسوخة في وقت جمع القرآن

الملخص

وقد كتبت القرآن الكريم عند وفاة النبي صلى الله عليه و سلم ولم تجمع في المصحف. أحد أسباب ذلك هو أن الوحي كانت مستمرة. يقال ان السبب الآخر هو عملية النسخ. وفي هذا السياق في العرضة الأخيرة التي وقعت قبل وفاة النبي، اتخذ محتوى القرآن شكله النهائي وبقيت الآيات المنسوخة (من حيث اللفظ والحكم) خارج نص القرآن. أثناء عملية جمع القرآن الكريم في المصحف في عهد أبي بكر رضي الله عنه، العرضة الأخيرة أساسية. وفي هذا الصدد، وردت بعض الروايات عن الآيات المنسوخة في كتب الحديث. وقد ورد النسخ في آية الرجم وآية الرضاغة وجزء من سورة أحزاب وجزء من سورة بيينة. وأشهرها روايات الرجم. وتذكر الممارسات المتعلقة بالرجم من حيث الزمن قد استمرت بعد وفاة النبي صلى الله عليه و سلم. ولهذا السبب فإن جميع العلماء يعتبرون مسألة الرجم مسألة منسوخة نصها، وحكمها أبدي ولذلك الروايات المتعلقة بالآيات المنسوخة (بحسب تلاوة) وبختمها مهمة من حيث الوثيقة والنص والواقع.

الكلمات المفتاحية: التفسير، المصحف، الرجم، العرضة الأخيرة، النسخ.

Giriş

Nesh sözlükte, izale etmek, gidermek, değiştirmek,¹ güneşin gelip gölgenin ortadan kalkması, yazılmış bir şeyi, kitabı çoğaltmak², bir şeyi kitaptan kitaba nakletmek manalarına gelmektedir.³ Terim olarak ise, şer'i bir hükmün daha sonra gelen şer'i bir delille yürürlükten kaldırılmasına nesh denilmektedir.⁴ Ulemanın çoğunluğuna göre, Kur'ân-ı Kerîm'de hüküm bakımından neshedilen bazı âyetler olmakla birlikte tilâveti mensûh âyetler Kur'ân'a alınmamıştır.⁵

Hz. Peygamber döneminde Kur'ân nâzil olurken âyetler bir yandan okunup ezberlenmekte diğer yandan mümkün olan en kısa sürede yazıya geçirilmektedir. Ayrıca Kur'ân âyetlerinin korunmasında Arza adı verilen, Cebrail (as) ile Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı karşılıklı okumalarına dayanan bir yöntem bulunmaktaydı.⁶ Buna göre neshedilen âyetlerle ilgili nihaî düzenleme arza-i ahîra'da⁷ gerçekleştirilmiş ve sahabeden Abdullah b. Mes'ud (v. 32/652-53) buna şahit olmuştur.⁸

Abdullah b. Mes'ud dışında Zeyd b. Sâbit'in (v. 45/665) de son arza'da bulunduğu bahsedilmektedir. Suyûtî'nin (v. 911/1515) aktardığına göre Beğavî (v. 516/1122), Zeyd b. Sâbit'in bu nedenle Kur'ân'ın cem' ve istinsâhında vazifelendirildiğini söylemiştir. Zira Zeyd b. Sâbit son arza'da bulunduğu için Kur'ân'dan neshedileni ve neshedilmeyip bâkî kalanı öğrenmiş ve bu surette Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı okumuş, yazmış ve bu şekilde başkalarına da öğretmiştir.⁹

¹ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l Ayn*, thk. Mehdi Mahzumi-İbrahim Samerrai (Beyrut: Müessesetü'l A'lemi li'l- Matbûat, 1988), "nsh", 3/1784; Mecdüddin Muhammed b. Yakub el-Firûzâbâdî, *Kâmusu'l Muhit* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, ts.), "nsh", 261.

² İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-Lüğâ ve Sihâhu'l- Arabi*, thk. Ahmet Abdülğafur Attar (Beyrut: Dâru'l İlm li'l-Melâyin, ts.), "nsh", 1/433.

³ Ebû'l Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed el-Ubeydi (Beyrut: Dâru'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1997), "nsh", 14/121; Rağîb el-İsfahânî, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*, (nşr. Muhammed Seyyid Keylan) (Beyrut: yy., ts.), "nsh", 490; Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğâ*, (Kahire: yy., 1960), 952; Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâti'l- Fünun*, (İstanbul:yy, 1404/1984), "nsh", 2/1377.

⁴ Seyyid Şerîf Cürçani, *Ta'rifât* (Beyrut: Darü'l Kütübü'l Alemiyye,1983), "nsh", 240.

⁵ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019), 234, 85.

⁶ Bedreddin b. Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmîyye, 2018), 134.

⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğire Cûfi el-Buhârî, *Sahihu'l Buhârî* (Kahire: Dâru't- Te'sil, 2012), "Fedâilü'l- Kur'ân", 7.

⁸ Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybani Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, şrh. Hamza Ahmed ez-Zeyn (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995/1416), 1/362-363.

⁹ Celaleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risale Nâşirin, 2008), 113; Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 137.

Bu bağlamda arza-i ahîra, Kur'ân-ı Kerîm'in muhtevâsının sabit olduğu¹⁰ ve mushaflaşma süreci öncesinde Kur'ân'ın mevcut şeklini aldığı ilâhî kaynaklı bir tespit işlemidir. Son arza'ya istinaden Kur'ân'ın cem'i esnasında tilâveti neshedilmemiş âyetler alınmıştır.¹¹ Tilâveti neshedilmiş âyetler hakkında ise hadis kitaplarında bazı rivayetler bulunmaktadır.

Kaynaklarda Kur'ân'ın cem'inin birkaç aşamada gerçekleştiği bildirilmektedir. Buna göre Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir (v. 13/634) ve Hz. Osman (v. 35/656) dönemlerini kapsayan faaliyetler bütününe cem' denilmektedir. Zira cem' kelimesinin anlam boyutu Kur'ân'ın ezberlenerek ve yazılarak kayıt altına alınmasını, toplanmasını ve istinsâh edilmesini içerecek bir genişliğe sahiptir.¹² Ancak özel olarak Kur'ân'ın cem'i denildiğinde daha çok Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ın derlenerek Mushaf haline getirilmesi anlaşılmaktadır.¹³

Hz. Ebû Bekir döneminde Hz. Ömer'in (v.23/644) teşvikiyle Kur'ân âyetleri iki kapak arasında toplanarak Mushaf haline getirilmiştir.¹⁴ Hz. Ebû Bekir'den önce şahsî gayretleriyle Kur'ân'ı cem' eden sahabelerden bahsedilmekte¹⁵ ise de cem' ile kastedilenin, yazılı Kur'ân metnini derlemekten ziyade ezberlemek olduğu ağırlık kazanmaktadır.¹⁶ Bu bağlamda Hz. Ebû Bekir'in cem' faaliyeti, Hz. Peygamber'in vefatından sonra halifelik makamı adına gerçekleştirilmiş ilk çalışmadır. Ancak cem' edilen Mushaf tek nüsha olduğu için resmîyet kazanamamış; Hz. Osman zamanındaki istinsâh işlemine kaynaklık etmesi sebebiyle yarı resmî bir hüviyete sahip olmuştur.¹⁷

Kur'ân âyetlerinin derlenerek bir araya getirilmesi hadisesinin ayrıntılarını zengin rivayet mirasımızdan öğrenmekteyiz. Kur'ân'ın cem'i ile ilgili çalışmalarda görevlendirilen sahabenin Zeyd b. Sâbit olması, onun âyetleri toplarken yanında Kur'ân'dan bir şey bulunan sahabeden elindekinin Kur'ân

¹⁰ M. Salim Muhaysin, *Tarihu'l- Kur'âni'l- Kerîm*, (İskenderiye: Müessesetü Şebabü Camia, ts.),137.

¹¹ Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî, *Kur'ân ilimleri: Menâhilü'l-İrfan tercümesi*, 1948; trc., Halil Aldemir, Ramazan Şahan (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015), 1/370.

¹² Subhi Salih, *Mebâhis fi Ulûmi'l Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l İlm lil-Melâyîn, 2014), 69,74,78.

¹³ Zerkeşî, *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 136.

¹⁴ Buhârî, "Fedâilü'l- Kur'ân", 3; Tirmizî, "Kitâbu Tefsiri'l Kur'ân"; Abdullah b. Ebî Dâvud es-Sicistânî, *Kitâbü'l Mesâhif*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 24-25.

¹⁵ Buhârî, "Fedâilü'l- Kur'ân", 8.

¹⁶ Sicistânî, *Kitâbü'l Mesâhif*, 28; Mehmet Emin Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı*, (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 49.

¹⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993),71.

metni olduğuna dair iki şahit getirmesini istemesi,¹⁸ bu hadisenin en önemli ayrıntılarından. Bu bilgiler, Kur'ân muhtevasının tespiti ve Mushaf içinde kayıt altına alınmasında titiz davranıldığını ve Kur'ân'ın bize sağlam bir surette ulaştığını göstermektedir.

Mushaflaşma sürecinin yukarıdaki faaliyetlerden ibaret olmadığı açıktır. Zira âyetlerin nüzulü sırasında bazı âyetlerin belli bir süre yürürlükte kaldıktan sonra tilâveten neshedildiği rivayet edilmektedir. Kur'ân tarihinin somut anlamda nesh ile ilişkisi de burada ortaya çıkmaktadır. Çünkü rivayetler, tarihi anlamda önceden okunmakta iken sonradan kaldırılmış veya unutturulmuş âyetlerden bahsetmektedir.¹⁹ Bu âyetlerin Mushaf dışı kalmasını belirleyen ölçüt ise son arza'da okunmamış olmalarıdır. Rivayetler iki farklı bakış açısına göre değerlendirilmektedir. Ehl-i Sünnet âlimleri mevzu mensûh âyetler bağlamında yorumlamaktadır. Konuyu Kur'ân'da eksiklik ya da fazlalık olması yani tahrif iddiaları bağlamında değerlendirerek rivayetleri âhâd haber şeklinde kabul edenler de bulunmaktadır.²⁰ Araştırmamızda Ehl-i Sünnet tarafından tilâveti neshedildiği kabul edilen âyetlerle ilgili rivayetlerin değerlendirilmesi yapılacak ve Kur'ân'ın cem'i ile münasebeti değerlendirilecektir.

1. Recm Hakkındaki Rivayetler

Hakkında âyet bulunduğu nakledilen recm cezası ile ilgili rivayetlerin çoğunda Hz. Ömer odak noktadır. Bunun yanında Hz. Ali'den (v.40/661) gelen benzer rivayetler de bulunmaktadır.

1.1. Hz. Ömer'in Recm Rivayetleri ve Değerlendirilmesi

Suyutî'nin (v.911/1505) naklettiğine göre, Zeyd b. Sâbit Kur'ân âyetlerini ancak iki şahit getirilince yazıyordu. Hz. Ömer recm âyetini getirdiğinde Zeyd bunu yazmadı. Zira onun şahidi yoktu. Ancak Ebû Huzeyme (v.37/657) Tevbe Sûresi'nin son âyetlerini getirdiğinde şahidi olmadığı halde yazmıştı. Çünkü Rasûlullah (sav), onun şahitliğini iki şahit yerine kabul etmişti.²¹

Bu rivayetin muhtevasına göre Hz. Ömer, iki şahit bulamadığı için recm âyeti Kur'ân'a kaydedilmemiştir. Kur'ân'ın cem'ini teklif eden Hz. Ömer'dir.

¹⁸ Sicistânî, *Kitâbü'l Mesâhif*, 29; Zerkeşi, *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'ân*,135.

¹⁹ Selim Türcan, *Neshin Problematik Tarihi* (İstanbul: Otto Yay., 2017), 164.

²⁰ Muhammed el-Câbirî, *Kur'ân'a Giriş*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Mana Yay., 2010), 336.

²¹ Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyutî, *el-İtkan fi-Ulumi'l-Kur'ân* (Mısır: yy., 1317), 1/78.

Onun, âyet olduğundan emin olduğu bir ifadenin Kur'ân'a kaydedilmemesine razı olması mümkün değildir. Ayrıca Kur'ân'ı ezberlediği bilinen Zeyd b. Sâbit'in toplumsal açıdan önemli olan bir âyeti görmezden gelerek Hz. Ömer'e şahitlik etmemesi de düşünülemez.²² Bunun yanında Hz. Ömer'in dini konulardaki hassasiyeti, müslümanlar nezdindeki saygın konumu ve herkes tarafından âdil vasfıyla tanınması onun getirdiği âyeti dikkate değer kılmaktadır. Bütün bu hususlar rivayetle ilgili soru işaretleridir. Bahsi geçen rivayetin belli başlı hadis kaynaklarında yer almaması konuya daha temkinli yaklaşmayı gerektirmektedir.

Konuyla ilgili belli başlı rivayetler şöyledir:

Hz. Ömer'den şöyle rivayet edilmektedir: “İnsanların üzerinden zaman geçip de Allah'ın Kitabı'nda recmi bulamıyoruz demesinden ve Allah'ın (hakkında âyet) indirdiği bir farizayı terk edip dalalete düşmelerinden korktum; dikkat ediniz. Recm, zina edip de bunun delil, gebelik veya kişinin itirafıyla ortaya çıktığı durumda o kimsenin aleyhine uygulanan bir haktr.”²³

Hz. Ömer'den nakledilen bu ifade, recm âyetinin Rasûlullah zamanında okunup ezberlendiğini ve hükmünün uygulandığını göstermektedir.²⁴ Konu ile ilgili olarak Hz. Ömer'den farklı rivayetler de bulunmaktadır.

Hz. Ömer diğer bir rivayette şöyle demektedir: “Rasûlullah (sav) recmetti, Ebû Bekir recmetti, ben de recmettim. Allah'ın kitabına ziyade yapmayı kerih görmeseydim recmi Mushaf'a yazardım. Bazı kimselerin gelip onu Allah'ın Kitabında bulamayınca inkâr etmelerinden korkuyorum.”²⁵

Rivayetten Hz. Ömer'in Kur'ân'da böyle bir âyet bulunmamasına rağmen recmin hükmünü sabit bir hüküm olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Hadisin Ahmed b. Hanbel (v.241/855) rivayetinin sonunda “...onu Kitâb'ın kenarına

²² Muhsin Demirci, *Kur'ân Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1997), 106; Osman Kaya, “Kur'ân'ın Metinleşmesi Bağlamında Nesih Problemi”, *Harran Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (Ocak-Haziran 2014), 173.

²³ Buhârî, “Hudûd”, 31; İmam Malik b. Enes, el-Muvatta, (Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992), “Hudûd”, 10; Süleymân b. el-Eş'as Ebû Davud es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud (Mevsûatü's-sünne: el-Kütübü's-sitte ve şürühuhâ, 7-8-9-10-11)*, (Tunus-İstanbul: Dâru Sahnûn-Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Hudûd”, 23; et-Tirmizî, Ebû'l-İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Hudûd”, 7; İbn Mâce, Hafız Abdullah b. Muhammed b.Yezid, *Sünen-i İbn Mâce* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Hudûd”, 9.

²⁴ Ziya Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Problemler* (İzmir: Dokuz Eylül Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, 2006), 165.

²⁵ Müslim, “Hudûd”, 4.

yazardım. Bundan bir süre sonra Ömer şehit oldu,’’²⁶ ifadesi bulunmaktadır. Bu durum Hz. Ömer’in hayatının sonlarına doğru recm ile ilgili ifadeyi Kur’ân’dan bir parça olarak değil de unutulmaması gereken bir ifade olarak gördüğünü ve kaybolmaması adına Kur’ân’ın kenarına kaydetmek istediğini ortaya koymaktadır. Bunun haşiye türü özel bir açıklama²⁷ ya da tefsir kabilinden bir ifade olarak düşünülmesi mümkündür. Zira Ubey b. Ka’b ve Abdullah b. Mesud da Kur’ân sayfalarının kenarına buna benzer açıklayıcı notlar almıştır.²⁸

Recm ile ilgili rivayetlerin farklı değerlendirilmesi, bu konu hakkında değişik görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

a. Recmi Tilâveti Mensûh, Hükümü Bâki Bir Âyet Olarak Kabul Edenler: Recm âyetinin lafzının mensûh, hükmünün baki olduğuna dair açık bir ifade rivayetlerde geçmemektedir. Ancak rivayetlerde bu hususa delâlet vardır ve bu delâletten hareket eden İslâm âlimleri, recm âyetini hükümü sabit, lafzı mensûh kabul etmişlerdir.²⁹ Zerkânî (1367/1948), bu nesh türünün hikmetini şöyle açıklamaktadır: “Amelî-şer’î hükümler nâzil olup herkes tarafından kavranıp benimsendiğinde tilâvetleri neshedilmiştir. Bunlar dinin fûrûatına mahsus hususlarla alakalıdır. Kur’ân’ın icmâl özelliğine de uygundur. Kur’ân’ın kolay bir şekilde korunup ezberlenmesi maksadıyla bazı âyetler bu şekilde neshedilmiştir’’.³⁰ Bir açıdan insanların benimseyip uyguladığı hükümlerin artık Kur’ân-ı Kerîm muhtevası içinde yer almasına gerek duyulmadığı kastedilmektedir.

Aslında tilâveti mensûh, hükümü bâki şeklinde bir nesh türünü kabul etmek, rivayetlerle Hz. Peygamber (ve sahabenin) uygulamalarını temellendirmek için tercih edilmiş bir yol olarak düşünülebilir. Çünkü lafzının sabit olduğu kabul edilirse, Kur’ân’dan şüpheyi düşülmesi; hükmünün mensûh olduğu kabul edilirse, Hz. Peygamber’in recm uygulamaları hakkındaki rivayetlerin -senedleri sahih olduğu halde- geçersiz sayılması gerekir. Lafzının mensûh, hükmünün sabit olduğu kabul edilerek fiili uygulama ile mevcut olan naslar arasında bir ara formül

²⁶ Ahmed b. Hanbel, 1/23.

²⁷ Muhammed Taki Osmanî, *Tekmile Fethi'l-Mülhim bi-Şerhi Sahih-i Müslim*, thk., Mahmud Şakir, (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l Arabî, ts), 2/359-360.

²⁸ Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l Bâri bi şerhi Sahih-i Buhârî*, (Riyad: Dâru'l Tayyibe, 2005),15/663.

²⁹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü'l Kebir*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Kahire: Merkez u Hecr li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2011), 17/150; Suyutî, *el-İtkân*, 2/25.

³⁰ Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfan*, 2/307-308.

bulunmuştur.³¹ Dolayısıyla rivayet muhtevası ile pratik uygulamalar bağdaştırılarak meşru bir zemin tesis edilmiştir.

b. Recmi Tilâveti Mensûh Hükümü Bâki Bir Âyet Olduğunu Kabul Etmeyenler: Bu görüşü savunanlara göre bir âyetin tilâvetinin neshedilip hükümünün yürürlükte kalması mantık açısından tutarlı görünmemektedir. Toplum hayatını yakinen ilgilendiren bir hususta böyle bir uygulamaya gidilmesi hikmete aykırıdır. Âyetin neshedildiği kabul edilebilir. Ancak bir âyet neshedildiği halde hükümünün yürürlükte kalması, Kur'ân muarızlarının Kur'ân'da tahrif olduğu yönündeki iddialarına zemin hazırlamaktadır.³² Nitekim bazı Şîi gruplar ya da kimseler bu türdeki rivayetleri Kur'ân'da tahrif ya da eksiklik olduğu yönündeki görüşlerini temellendirmek için kullanmaktadır.³³

Recmi, tilâveti mensûh, hükümü bâki bir âyet olarak kabul etmeyenler, çeşitli gerekçelere dayanmaktadır.

-Recm ile İlgili Rivayetlerde Farklı Lafızların Kullanılması: Kaynaklarda recm âyeti olduğu söylenen ifadelerin farklı lafızlarla geldiği görülmektedir.³⁴ Buna göre recm âyeti olarak nakledilen metin, manen rivayet edilmiş olup isnad yönünden de haber-i vahittir. Elimizdeki Kur'ân ise lâfzen mütevâtirdir. Bu sebeple recm âyeti olarak rivayet edilen metni, Kur'ân âyeti saymak mümkün değildir.³⁵ Bu durum âhâd habere istinaden çıkarılan hükümleri de ilgilendirmektedir. Zira âhâd habere dayanarak hüküm çıkarmak da Kur'ân âyetinin getirdiği hükme ilavede bulunmak da tartışmalı bir konudur.³⁶ Dolayısıyla Kur'ân metninin ispatında tevâtür gerekli olduğu gibi hüküm çıkarma konusunda da istinad edilen delilin mütevâtir olması önem arz etmektedir.

-Recm Âyeti Olarak Zikredilen İfadelerin Kur'ân Üslubuna Uygun Bulunmaması: Bu görüşte olanlar ifadenin üslubunu Kur'ân metni açısından

³¹ Yusuf Ziya Keskin, *Recm Cezası* (İstanbul: Beyan Yayınları,1997),109.

³² Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 228.

³³ Ayetullah Ebû'l-Kâsım b. Ali Ekber b. Haşim Museviel-Hûi, *el-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân* (Necef: Matbaatü'l-adab, 1966). 224-225.

³⁴ Darimî, "Hudûd", 16; İmam Malik, "Hudûd", 10; Ahmed b. Hanbel, 5/183; Abdurrahmân b. Ali b. Abdullah İbn'ül Cevzi, *Nâsihi'l-Kur'ân ve Mensûhuhu: "Nevâsihi'l-Kur'ân"*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârâni (Dimaşk, Dârü's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 1990), 116; Suyûti, *el-İtkan*, 2/ 32; Ahmed b. Hanbel, 5/132; Beyhaki, *es-Sünenü'l Kebir*, 8/211; Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleymanel-Heysemî, *Mecmaü'z-zevaid ve menbaü'l-fevaid*. (Beyrut: yy., 1408), 6/265.

³⁵ Salih, *Mebâhis fî Ulûmi'l Kur'ân*, 265; Keskin, *Recm Cezası*, 108-109; Muhsin Demirci, "Nesih Bağlamında Recm Âyeti Sorunu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18, 2000, 108.

³⁶ Ebû-Hasan Seyfüddin Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, thk. İbrahim el-Acûz, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 3/128.

değerlendirerek Kur'ân nazmındaki letâfet, sağlamlık ve akıcılıkla uyum sağlayamamış bir niteliğe sahip olduğunu düşünmektedir.³⁷ Buna göre Kur'ân metninin kendine özgü insicâmı recm âyeti olarak nitelendirilen ifadelerde bulunmamaktadır.

-Hz. Ömer'in Nesh ile İlgili Tutumunun Recmin Uygulanması Açısından Teşvik Olarak Değerlendirilmesi:

Hiz. Ömer şöyle demiştir: "İnsanların; "Ömer, Allah'ın Kitabına ziyade yaptı" demeyeceğini bilseydim, recm âyetini elimle yazardım."³⁸

Rivayetin zahirinden Hiz. Ömer'in neshedilen bir âyeti Kur'ân'a yazdırmayı istediği anlaşılmaktadır. Onun gibi dini hassasiyeti olan bir kimsenin bu konuda neshe muhalif davranması düşünülemez. Buna mukabil gerçekten böyle bir âyet var da insanlar bunu kaydetmemişse Hiz. Ömer gibi doğrudan şaşmayan bir kimsenin buna rıza göstermesi mümkün değildir.³⁹ Bu sebeple bu sözü bazı âlimler mübalağaya ve recmin tatbikine teşvik kabul ederler. Yoksa Hiz. Ömer gibi birinin lafzı mensûh olan bir âyeti, Kur'ân'a yazdırmaya kalkması veya Kur'ân'dan olan bir metni insanlardan çekindiği için Kur'ân'a yazdırmaması düşünülemez.⁴⁰ Bir anlamda Hiz. Ömer, söylediği sözle recmin uygulanması gerekliliğine işaret etmektedir.

-Recm ile İlgili Âyetin Kitâbı Mukaddes'e Ait Olduğunun Düşünülmesi: Konu ile ilgili rivayetlerin birinde Hiz. Ömer şöyle demiştir: "Biz Allah'ın Kitâbı'nda, zina edenlerin taşlanarak öldürülmesini okuyorduk; Hiz. Peygamber'e bunun Kur'ân'a yazılmasının gerekip gerekmediği soruldu ama O bunu istemedi."⁴¹

Bilindiği gibi Hiz. Peygamber Kur'ân âyetleriyle karışır endişesiyle hadislerinin dahi yazılmasını hoş görmemiştir.⁴² Nitekim rivayette âyetin Kur'ân âyetleri arasına yazılıp yazılmaması konusunda yaşanan tereddüt akılda bazı soru işaretleri oluşturmaktadır. Eğer o, Kur'ân âyeti ise bu sorunun sorulması

³⁷ Mustafa Sadık er-Rafî, *I'câzû'l Kur'ân*, (Mısır: yy,1926), 29.

³⁸ İmam Malik, "Hudûd", 1; Ebû Davud, "Hudûd", 23; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin Râzi; Mefatihü'l-Ğayb, (Mısır: Dâru'l Fikr, 1981), 23/135; Ebû'l-Fida İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsiru'l Kur'âni'l-Azim*, (Beyrut: yy.,1982), 3/26; Zerkeşi, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 277; Buhârî, "Ahkâm", 21, 8/113.

³⁹ Demirci, "Nesih Bağlamında Recm Âyeti Sorunu", 105.

⁴⁰ Keskin, *Recm Cezası*, 96.

⁴¹ Buhârî, "Hudûd", 31.

⁴² Ahmed b. Hanbel, 17/149, 151, 443

gereksizdir. Bu durum, Kitâb ifadesinden kastedilenin Kitâb-ı Mukaddes olduğunu düşündürmektedir. Tarihi süreçte de uygulanmış olan recm hükmünün dayandığı ifade, Kitâb-ı Mukaddes metnidir ve bu sebeple Hz. Peygamber, Kur'ân'a kaydedilmesini uygun görmemiştir.⁴³

Bu görüş tarihi bilgilerle değerlendirildiğinde tutarlı görünmektedir. Zira Kitâb-ı Mukaddes'te recm cezasının olduğu bilinmektedir.⁴⁴ Diğer taraftan Kur'ân'da bazı âyetlerde⁴⁵ geçmiş ilâhî şeriatlardaki yürürlükten kaldırılmayan hükümlerin geçerli olabileceğinden bahsedilmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in Kur'ân'da bulunmayan ancak yürürlükten kaldırıldığına dair bir bilginin de olmadığı Tevrat'taki bir hükmü uyguladığını düşünmek İslâmî prensiplere aykırı değildir.⁴⁶

- Evli Köle ve Cariyelere Zinâ Cezası Uygulanması Durumunda Recm'in Yarısının Tespit Edilememesi: Konu, hür ve kölelere verilen cezalar bağlamında değerlendirildiğinde de tutarlı olmayan bazı hususlar bulunmaktadır. *‘Evlendikten sonra bir fuhuş yaparlarsa, onlara hür kadınların cezasının yarısı uygulanır’*⁴⁷ âyeti mucibince köle ya da cariyelere hür kadın ve erkeklere verilen zina cezasının yarısı uygulanmalıdır. Bu durumda evli kadın ve erkeğe zina cezası olarak uygulanan recm cezasının yarısının tespiti mümkün görünmemektedir.⁴⁸ Dolayısıyla bu âyete göre evli olup zina yapan hür kimselere uygulanan cezanın yarısının tespit edilebilecek türden olması gerekmektedir.

1.2. Hz. Ali'nin Odak Noktasında Olduğu Rivayetler ve Değerlendirmesi:

a) Recm Âyetinin Neshini Hafızların Şahadetine Dayandırılması

Şuraha isimli bir kadının gayr-ı meşru bir şekilde hamile kalması hadisesinde Hz. Ali'nin kadına yüz celde cezası uyguladıktan sonra recmettiği rivayet edilmektedir.

⁴³ Osmanî, *Tekmile Fethi'l-Mülhim bi-Şerhi Sahih-i Müslim*, 2/359.

⁴⁴ *Kitâb-ı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit)*, (İstanbul: Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 1995), Tesniye 17:7; Levililer 20.

⁴⁵ En-Nisâ 4/26.

⁴⁶ Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, çev. Abdülaziz Hatip, Mahmud Kanık, (İstanbul: Beyan Yayınları, ts.), 92.

⁴⁷ En-Nisâ 4/25.

⁴⁸ Osman Kaya, ‘‘Kur'ân'ın Metinleşmesi Bağlamında Nesih Problemi’’, 177.

Ali şöyle demiştir: "Recm Allah Resulü'nden (sav) gelen bir sünnettir. Daha önce recm âyeti inmişti. Yemâme savaşında recm ve başka âyetleri okuyan kimseler şehit oldular (dolayısıyla bu âyet kayboldu)."⁴⁹ Bu rivayetdeki râviler cerh edilmiştir. Rivayet Hz. Ali'den garip olarak gelmiş olup sahih mertebesine ulaşmamıştır.⁵⁰

Bu rivayetten sanki Yemâme Savaşı esnasında hafızlar şehit olduğu için bu âyetleri okuyanların kalmadığı gibi bir anlam çıkıyor. Oysa bu ifade tarihi bilgilere aykırıdır. Kur'ân âyetlerinin yalnızca ezber yolu ile korunmadığı bilinmektedir. Neticede recmle ilgili âyetin de diğer âyetler gibi vahiy kâtipleri tarafından yazı ile tespit edilmiş olması gerekir. Ayrıca Yemâme savaşında bütün hafızların şehit olduğuna dair bir bilgi de mevcut değildir. Bunun yanı sıra hafız olması sebebiyle en azından Zeyd b. Sâbit'in bu âyeti bilmesi gerekmektedir.⁵¹ Dolayısıyla recm emrini ihtivâ eden âyetin böyle bir sebeple ortadan kalkması makul görünmemektedir.

b) Recmin Hz. Peygamber'in FİİLİ SÜNNETİ OLARAK KABUL EDİLMESİ

Hz. Ali, bir kadını cuma günü recmettiğinde, "onu Rasûlullah'ın (sav) sünneti olarak recmettim dedi."⁵² Rivayetin muhtevâsı dikkate alındığında ise Hz. Ali'nin Kur'ânî bir uygulama olarak değil Hz. Peygamber'in sünnetine ittibâ ederek bu cezayı uyguladığı ortaya çıkmaktadır.⁵³ Muhtemelen celde ile ilgili âyet nâzil olmadan önce Hz. Peygamber, insanların bilip kabullendiği recm cezasını uygulamıştır. Onun bu uygulamasına şahit olan sahabe de bu hükmün Hz. Peygamber'in sünneti olduğuna kanaat getirmiştir.⁵⁴

Benzer bir yaklaşımı benimseyen bazı âlimler, (recm ve celde cezası arasındaki öncelik sonralık ilişkisine değinmeksizin) Hz. Ali'nin "Onu Allah'ın Kitabına göre celde ile Hz. Peygamber'in sünnetine göre de recim ile cezalandırdım" şeklindeki beyanını esas alarak celde ve recm arasında nesh

⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, 1/143.

⁵⁰ Keskin, *Recm Cezası*, 106.

⁵¹ Demirci, "*Nesih Bağlamında Recm Âyeti Sorunu*", 107.

⁵² Buhârî, "*Hudûd*", 6; Müslim, "*Rada*" 24; Muvatta, "*Rada*" 18.

⁵³ İbn Hacer, *Fethu'l Bâri*, 15/603.

⁵⁴ Ahmed Hasan, "*Nesh Teorisi*", çev. Mehmet Paçacı, *İslâmî Araştırmalar* 4 (Nisan1987), 104.

ilişkisi olmadığını; celdenin Kur'ân'a, recmin ise Hz. Peygamber'in sünnetine dayandığını söylemektedir.⁵⁵

Hz. Peygamber'in dört hadisede recm cezasını uyguladığı rivayet edilmektedir. Bunlardan kendi itiraflarına binâen Maiz b. Malik⁵⁶ ve Fâtıma-i Gamidiye'ye⁵⁷ uygulanan recm cezası ile evli bir kadına zina suçunu itiraf etmesinden dolayı uygulanan recm cezası bunlardandır.⁵⁸ Buna rağmen Hz. Peygamber'in hangi delile istinaden bu cezayı uyguladığı açık değildir. Zira “Zina eden erkekle zina eden kadına yüz değnek vurun,”⁵⁹ âyetinin sünnetle tahsis edilerek bekârlara uygulandığı, evlilere ise recmin uygulandığı ve bu konuda icmâ olduğu söylenmektedir.⁶⁰ Bu bağlamda cezalandırma ile ilgili hükmün dayanağı ve delili tam olarak belli değildir.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in din açısından şâri vasfı bulunmaktadır; buna göre recm cezası Hz. Peygamber'in hüküm koyma yetkisinin bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Recm cezasının hükmünün mensûh olduğuna dair bir delil olmadığı için de Raşit Halifeler tarafından uygulanmıştır.⁶¹ Dolayısıyla recm cezasının hükmünün geçerliliği Hz. Peygamber'in sünnetine dayanmasından kaynaklanmaktadır. Bu konuda yapılan benzer bir yoruma göre de hükmü bâkî olup metni mensûh olduğu kabul edilen âyetler, kendileriyle hadis gibi amel edilen ifadelerdir.⁶² Dolayısıyla bunları kesin bir şekilde âyet olarak değerlendirmek doğru görünmemektedir.

2. Evcil Hayvan Sebebiyle Neshin Gerçekleştiğinden Bahseden Rivayetler

Kaynaklarda emzirme ve recm ile ilgili âyetlerin benzer şekilde neshedildiğine dair rivayetler bulunmaktadır.

⁵⁵ Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-Kâri fi Şerhi'l-Buhari*, muhakkik; Abdurrahman Mahmud Muhammed Ömer, (Beirut: DârüL-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 23/450-451; İbn Hacer, *Fethu'l Bâri*, 15/605.

⁵⁶ Müslim, “Hudûd”, 5; Ebû Davud, “Hudûd”, 23, 24; İbn Hanbel, 5/127, 216

⁵⁷ Müslim, “Hudûd”, 5, 22(1695); Ebû Davud, “Hudûd”, 24-25. 3 Buhârî, “Hudûd”, 30, “Muhâribin”, 30, 32, 38, 46, “Vekâlet”, 13, “Ahkâm”, 39.

⁵⁸ Müslim, “Hudûd”, 25; Ebû Davud, “Hudûd”, 25; Tirmizi, “Hudûd”, 8; Nesâi, “Kudat”, 22; İbn Mâce, “Hudûd”, 7; İbn Hanbel, 3/115-116.

⁵⁹ En-Nur 24/2

⁶⁰ Ebî Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubi, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l Kur'ân*, thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türki, (Beirut: Müessesetü'r-Risale, 2006), 22/450.

⁶¹ Demirci, “*Nesih Bağlamında Recm Âyeti Sorunu*”, 106.

⁶² Remzi Kaya, *Kur'ân-ı Kerim'de Nesih* (İstanbul: Yağmur Yayınları, 2020), 54.

Hız. Ayşe Őyle demiŐtir: “Recm âyeti ve bűyűk çocuĐun on defa emzirilmesiyle ilgili âyet indi ve bu iki âyet bir kâĐıtta (deri parçasında) yazılmıŐ Őekilde yataĐının altında idi. Biz, Rasűlűllah (s.a.v) vefat ettiĐi zaman, Rasűlűllah'ın defin iŐleriyle meŐgul iken bir evcil hayvan gelip onu yedi.”⁶³

İbn Mâce'nin (v.273/887) Őerhinde ravilerinin sika olması sebebiyle hadis sahih kabul edilmektedir. Senetteki ravilerden yalnız Muhammed b. İŐhak'ın tedlis yapan bir kimse olduĐu sűylenmekte ve Ői'i, Mutezil'i olmakla itham edilmektedir. Buna raĐmen Muhammed b. İŐhak sadűk olarak vasıflandırılmaktadır.⁶⁴ Dârekutn'i (v. 385/995) ise hadis imamlarının İbn İŐhak hakkında ayrılıĐa dűŐtűĐűnden bahseder. Genel kanaat onun rivayetleriyle ihticâc olunamayacaĐı yűnűndedir. Ancak yine de onun rivayetlerinin kullanılabileceĐi sűylenmiŐtir.⁶⁵

Rivayetle ilgili aşağıdaki değerlendirmeler yapılmaktadır:

a) Rivayetin Âyetin Neshine Delâlet Etmesi: Bu gűrűŐte olan İbn Kuteybe'ye gűre evcil bir hayvanın Kur'an âyetlerini yemesi ve bu Őekilde neshedilmesi mantıĐa aykırı deĐildir. Zaten Kur'an âyetleri doĐal malzemeler űzerine yazılmakta idi. Allah da evcil bir hayvanı âyetin neshedilmesine vesile kılmıŐ olabilir.⁶⁶ BaŐka bir deĐerlendirmeye gűre ise bu Kur'an metni, tilâveti neshedildikten sonra bir sahifede yazılı olarak Hız. Ayşe'nin yataĐının altında bulunmaktadır. Ancak yazılı metnin bulunması bundan sonra mensűh âyetin okunduĐuna delâlet etmemektedir. Nitekim bunu sűylemek Kur'an'da taĐyirin vuku bulmasını gerektirir ki bu nassa muhaliftir. űnkű Allah Teâla “Őűphesiz o Zikr'i (Kur'an'ı) biz indirdik biz! Onun koruyucusu da elbette biziz”⁶⁷ âyetiyle Kur'an'ı koruyacaĐını ifade etmektedir.⁶⁸ Hadisin Őerhine gűre űnceden âyetin

⁶³ İbn, Mâce, “Nikâh”, 36; Ahmed b. Hanbel, 6/269.

⁶⁴ Muhammed Emin b. Abdullah b. Yusuf b. Hasan Uremmi Alevi Eesyubi Herer'i, *Őerhu Sűnen-i İbn Mâce = MűrŐide zevi'l-hica ve'l-hace ila Sűneni İbn Mâce ve'l-kavle'l-műktefa ala Sűneni'l-Mustafa*; műracaa HaŐim Muhammed Ali Hűseyin Mehdi, (Cidde: Darű'l-Minhac; Beyrut: Daru Tavki'n-Necat, 2018), 17/298-299.

⁶⁵ İbn Eb'i Hâtim, Ebű Muhammed Abdurrahmân b. Eb'i Hâtim er-Râzi, *Kitâbu'l-cerh vet'ta'dil*, (Beyrut: yy., 1408/1988), 6/7; Ebű'l-Fazl Őehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalâni, *Tehzibu't-Tehzib*, thk. Mustafa HaŐilkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l Kűtűbi'l-İlmiyye, 1415/1994), 9/38-46.

⁶⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifu'l Hadis (Hadis Műdafası)*, trc. M. Hayri KırbaŐoĐlu (Kayıhan Yayinevi, İstanbul, 1979), 409-411.

⁶⁷ El-Hicr 15/9.

⁶⁸ Herer'i, *Őerhu Sűnen-i İbn Mâce*, 17/ 299- 300.

tilâveti neshedilmiş, sonradan eldeki yazılı metin de ilâhî hikmete uygun olarak evcil bir hayvan tarafından yenilerek ortadan kaldırılmıştır.

b) Rivayetin Muhtevasının Kur'ân'ın Sıhhatine Aykırı Bulunması: İbnü'l Cevzî, evcil hayvan tarafından yenilen Kur'ân âyetleri olduğuna dair rivayetleri, metnin neshedilip hükmünün bâki kalması hususunda ihtilaf olanlar başlığı altında ele almaktadır. Onun aktardığına göre İbn Hazm (v.456, 1064), *İhkâm* isimli eserinde bu hususta toplumun çok büyük bir hata yaptığını söylemekte ve onların mülhîd ve yalancıların uydurması olan haberleri getirdiklerinden bahsetmektedir.⁶⁹ Zemaşerî (v.538/1144) de bunun gibi haberlerin mülhîd ve Râfıziler tarafından uydurulduğu görüşündedir.⁷⁰ İbn Âşûr (1909-1970) ise âyetlerin hem ezber hem de yazı yoluyla korunduğuna dikkat çekerek âyetlerin yazılı olduğu malzemenin evcil bir hayvan tarafından yenilmesine istinaden kaybolmasının ezberlerden de kaybolduğu anlamına gelmediğini söyler. Bu nedenle âyetlerin neshedildiği ile ilgili rivayetleri uydurma olarak kabul eder.⁷¹

Kur'ân'ın korunmuşluğu bağlamında değerlendirildiğinde bu vb. rivayetler bazı şüpheleri gündeme getirmektedir. Zira Kur'ân âyetlerinin üzerine yazılı olduğu malzemenin evcil bir hayvan tarafından yenmesi ve bu yüzden Kur'ân'a kaydedilmemiş ya da neshedilmiş olması akla ve mantığa pek uygun gelmemektedir. Böyle bir şey gerçekleşmiş olsa bile metnin yazılı olduğu başka bir nüsha mutlaka mevcut olmalıdır; çünkü sahabenin inen âyetleri kendileri için çoğalttıkları bilinmektedir. Böyle bir rivayetin doğruluğunu kabul etmek Kur'ân'ın sağlam bir şekilde bize ulaşmış olduğu kanaatini zedelemektedir.⁷²

3. Rivayetin Aşağıdaki Emzirme Rivayeti ile Birlikte Değerlendirilmesi:

Hız. Ayşe şöyle demiştir: “Önce bilinen on emzirmenin haramlık meydana getirdiğine dair emir inmişti. Sonra bu, bilinen beş emzirme ile haramlığın meydana geleceğine dair emir ile neshedildi. O henüz Kur'ân'dan okunan bir

⁶⁹ Abdurrahmân b. Ali b. Abdullah İbn'ül Cevzî, *Nâsîhü'l-Kur'ân ve Mensûhuhu: "Nevâsihi'l-Kur'ân"*, 145.

⁷⁰ Ebü'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemaşerî, *el-Keşşafan Hakaiki Gavamizi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407, 3/518).

⁷¹ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tünîsî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't Tenvir*, (Tunus: Daru'n-Neşr, 1997), 21/247.

⁷² Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 108.

parça iken Rasûlullah vefat etti.”⁷³ Suyûtî’ye göre, burada Hz. Peygamber’in vefatı yaklaştığında bahsi geçen emzirme âyetinin okunduğu kastedilmektedir. Buna göre vefattan kısa bir süre önce bahsi geçen âyet neshedilmiş ancak bazıları konu ile ilgili nesihten haberdar olmadığı için tilâvete devam etmiş olabilir.⁷⁴

İbnü’l- Cevzî’ye (v.597/1201) göre hadis sahihtir. O, bazı âlimlerin konu hakkında görüşlerini ise şu şekilde aktarmaktadır: Ebû Cafer en-Nehhâs (v.338/950), rivayette emzirme miktarı hususunda ciddi bir müşkillik olduğu görüşündedir. Bundan dolayı İmam Malik, haramlığa tek sefer emmenin sebep olduğunu; Ahmed b. Hanbel ise üç sefer emmenin gerekli olduğunu söylemektedir. Rivayetle ilgili en önemli sorun ise “Rasûlullah vefat ettiğinde biz onu okuyorduk” ifadesinin kullanılmasıdır.⁷⁵ Zira bu konuda nesh varsa Hz. Peygamber hayattayken gerçekleşmesi gerekmektedir.

Rivayet ile ilgili bir diğer sorun ise (evcil bir hayvanın, recm ve on defa emzirme ile ilgili âyetlerin üzerinde bulunduğu sahifeyi yemesi hadisesi sonrasında) on kere emzirme âyetinin beş kere emzirme âyeti ile neshedilmiş olduğunun ifade edilmesidir. Bu durumda beş kere emzirme ile haramlık hükmünün gerçekleşeceğini ifade eden âyetin bulunması gerekir ki şu an böyle bir âyet mevcut değildir. Bu hususu tutarlı görmeyen bazı kimseler Kur’ân-ı Kerîm’de tahrif olduğuna dair varsayımları gündeme getirmektedir.⁷⁶

İbn Hacer (v.852/1449), usûlcülere göre Kur’ân’ın sadece tevâtürle sabit olabileceğini ve âhâd haberin bu konuda delil olamayacağını söylemektedir. Ona göre, râvî tek kaldığı bir rivayette kendi görüşünü kuvvetlendirmek için sanki bu hüküm Kur’ân’a dayanıyormuş gibi bazı ifadeler kullanmış olabilir.⁷⁷

Bir diğer açıdan sütanneliği Arap toplumunda çok yaygın bir uygulamadır. Dolayısıyla süt hısımlığı gibi evlenme durumunu etkileyebilecek bir konuda birçok kişinin bilmesi gereken bir konu bir kişi tarafından dile getirilmektedir. Ayrıca Hz. Ayşe’nin (v.58/677) böyle bir âyetten ya da durumdan haberdar olması durumunda Kur’ân’ın cem’ ve istinsâhı esnasında gerekli mercilere ve bu işle görevlendirilen Zeyd b. Sâbit’e durumu haber vermesi gerekir.⁷⁸ Zira Hz.

⁷³ Müslim, “Rada’a”, 2/1075.

⁷⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 464.

⁷⁵ İbnü’l Cevzî, *Nâsîhü’l-Kur’ân ve Mensûhuhu: “Nevâsihi’l-Kur’ân”*, 146.

⁷⁶ Ebû Bekir Mahammed b.Ahmed b. Ebi Sehl es-Serahsî, *Usul*, (Beyrut: yy.1418/1997), 2/79-80.

⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu’l Bârî*, 11/385.

⁷⁸ Ömer Rıza Doğrul, *Kur’ân Nedir*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1967), 57-58.

Ayşe hem dini konularda hassas hem de gerektiğinde doğru bildiğini açıkça söylemekten çekinmeyen bir karaktere sahiptir.

Hülâsa bu rivayet, muhteva olarak elimizdeki Mushaf'a aykırı olup Kur'ân tarihine dair bilgilerle de çelişmektedir.⁷⁹

a) Rivayeteki Müskilliği Te'ville Çözme Gayreti: Bu rivayet, bir âyetin lafzının neshedilip hükmünün kalabileceğine dair delil olarak da kabul edilmektedir.⁸⁰ Hz. Ayşe'nin bu metinlerin Hz. Peygamber vefat ettiğinde okunduğunu söylemesi, neshin vefat hadisesine yakın bir zamanda gerçekleştiğine delâlet etmektedir. Buna göre önce on emzirmenin evlilikte haramlık hükmü doğurduğunu ifade eden âyet nazil olmuş, ancak bu daha sonra beş emzirmeyi hüküm olarak ortaya koyan âyetle neshedilmiştir. Ardından da beş emzirmeyi ifade eden âyet tilâvet yönüyle mushaftan çıkarılmıştır. Yani ilk âyet hem hükmen hem lâfzen yürürlükten kaldırılırken, ikinci âyet yalnızca lafız yönüyle neshedilip hükmü bâki bırakılmıştır.⁸¹ Nevevî'ye (v. 676/1277) göre nesh hadisesi Hz. Peygamber'in vefatına yakın bir zamanda gerçekleştiği için bazı kimseler nesih hadisesinden haberdar değildir. Bu sebeple âyeti okumaya devam etmiştir. Nesihten haberdar olduklarında ise bundan vazgeçerek beş emzirmeyi geçerli kılan hükmü kabullenmişlerdir.⁸²

b) Yukarıdaki Yorumun Tutarlı Görülmemesi: Kâsânî (v. 587/1191), bu hadisin Hz. Ayşe'den sâdir olmadığını söylemiş ve metin açısından da rivayeti tenkit etmiştir. Zira Hz. Peygamber'in vefatından sonra neshin gerçekleşmesi mümkün değildir.⁸³ Bu rivayete dayanarak belki on kere emzirme hükmünün beş kere emzirme hükmü ile ortadan kaldırıldığı söylenebilir. Ancak bu durumda hükmü devam eden beş kere emzirme âyetinin metninin elimizde olması gerekir. Sonuçta onun lafız yönünden neshedildiğini söylemek tutarlı bir yaklaşım değildir. Bu yüzdendir ki bazı ulema, tahrifi çağrıştıracağı endişesiyle tilâvet neshini kabul etmemiştir. Muhsin Demirci'nin aktardığına göre İbnü'l Hüمام (v. 861/1457), tilâvet neshini Rafizilerin: "Hz. Peygamber'den sonra Kur'ân'dan

⁷⁹ M. Hayri Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, (Ankara: Kitabiyat, 2002), 235.

⁸⁰ Ebû Süleyman Hamed b. Muhammed el-Hattâbî, *Meâlimu's- Sünen* (Beyrut: Dârü'l Kütübü'l İlmiyye, 1991), 3/161.

⁸¹ Osman Keskiöglü, *Kur'ân Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 323.

⁸² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri Nevevî, *Şerhu'n-Nevevi ala sahihi Müslim = el-Minhac fi şerhi Sahihi Müslim b. Haccac*, rac. Ebû Abdullah Abdüsselam b. Muhammed b. Ömer el-Alluş (Riyad: Mektebetü'r- Rüşd, 2004), 5/270.

⁸³ Alâüddin Ebû Bekr b. Mesud el-Kasani, *Bedâiu's- Sanâi Fi Tertibi's-Şerâi*, (Beyrut: Dârü'l- Kitabi'l Arabi, 1974), 4/7-8.

pek çok şey kaybolmuştur; sahabe bunları gizlemiştir” şeklindeki iddialarını haklı çıkaracağı gerekçesiyle eleştirmiştir.⁸⁴

Rivayetlerde emzirme ile ilgili bazı uygulamalardan bahsedilmektedir. Ancak bu uygulamalar devam etsin ya da etmesin illa Kur’ân ile temellendirme zorunluluğu yoktur. Zira mevcut her rivayete göre özellikle de haber-i vahidle Kur’ân muhtevası hakkında bir değerlendirme yapmak yanlış neticelere ulaşmaya neden olabilir.⁸⁵ Bu durumda rivayetlerin doğru değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

4. Âyet Olduğu Hakkında Rivayet Bulunan Metinler

Rivayetlerde özellikle Ahzâb Sûresi’nin büyük bir bölümünün neshedildiği; buna rağmen sûreden bazı bölümlerin insanların hafızalarında kaldığından bahsedilmektedir.

Ebû’l Esved’den (v. 69/688) nakledildiğine göre Ebû Musa el-Eş’ari (v.42/662-63), “Biz vaktiyle bir sûre okurduk. Onu uzunluk gerekse şiddet bakımından Tevbe Sûresine benzetirdik. Sonra o sûre bana unutturuldu. Yalnız şu kadarı ezberimde kaldı, “Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsaydı mutlaka üçüncüsünü isterdi. Âdemoğlunun karnını ancak toprak doyurur.” (Ebû Musa el-Eş’ari sözüne şöyle devam etmiştir.) Biz, bir sûre daha okurduk. Onu Müsebbihat denilen sûrelere benzetirdik. Bana o da unutturuldu. Ancak o sûreden şu âyet hafızamda kaldı: “Ey iman edenler! yapmadığınız şeyi neden söylüyorsunuz? Sonra bunlar boyunlarınıza bir şehadet olarak yazılır da kıyamet günü onlardan sorumlu olursunuz”.⁸⁶

Mâzerî (536/1141), “bunun tilâveti mensûh sûrelerden biri olması muhtemeldir”, diyor. Ona göre bu sûre neshedilmiş ve insanların ezberinde mensûh bir âyet kalmıştır.⁸⁷ Ancak rivayet, başta senedi olmak üzere birçok açıdan eleştirilmiştir. Rivayetin, özellikle senedinde yer alan Süveyd b. Sa’id nedeniyle ciddi tenkitlere maruz kaldığı görülmektedir. Onun sîkâ olmadığı,

⁸⁴ Demirci, *Kur’ân Tarihi*, 230-231.

⁸⁵ Abdullah Aydemir, “Mensûh Âyetler”, *Diyanet Dergisi Dini-İlmi-Edebi Dergi* 24/4 (Ekim-Kasım-Aralık 1988), 65-66.

⁸⁶ Müslim, “Zekât”, 119; Buhârî, “Rikak”, 10; Tirmizi, “Zühd”, 27; “Menâkıb”, 64; İbn Mâce, “Zühd”, 27.

⁸⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî Mazerî, *el-Mu’lim bi-fevaidi Müslim*, thk. Muhammed eş-Şazeli Neyfer (Tunus: el-Müessesetü’l-Vataniyye li’t-Terceme ve’t-Tahkik ve’d-Dirasat [Beytü’l-Hikme], 1988), 2/30.

kanının helâl olduğu, iyi bir kimse olmadığı, tedlis yaptığı söylenmektedir. Ayrıca ömrünün sonlarına doğru kör olduğu ve rivayette hataya düştüğünden bahsedilmektedir.⁸⁸ Rivayetle ilgili en dikkat çeken hususlardan biri de Kur'ân hafızı olan birçok sahabe tarafından okunduğu söylenen bir âyet sadece Ebû Musa el-Eş'âri tarafından nakledilmiştir. Bu durum rivayetin güvenilirliğini zedelemektedir.⁸⁹

Hadisin Müslim'de geçen bazı rivayetlerinde bahsi geçen ifadenin hadis olduğundan bahsedilmektedir.⁹⁰ Ancak, “Rasûlullah'ı şöyle derken işittim: “Ademoğlunun bir vadi dolusu malı olsa; o, onun gibi bir vadinin daha kendisinin olmasını isterdi. Âdemoğlunun nefsinin (isteğini) ancak toprak doldurur (doyurur). Allah, tevbe edenin tevbesini kabul eder”. İbn Abbas dedi ki: “Bunun Kur'ân'dan olup olmadığını bilmiyorum.”⁹¹ şeklindeki rivayette bunun Kur'ân'dan olabileceğine dair zanna dayalı bir ibare yer almaktadır. Dolayısıyla bu ifadenin metni mensûh bir âyet olduğuna dair açık bir delil bulunmamaktadır.

“Âdemoğlu'nun iki vadi dolusu malı olsa...” ifadesinin sadece Müslim rivayetinde âyet olduğundan bahsedilmesi, bu ifadenin hadis olabileceği kanaatini güçlendirmektedir. Muhtemelen Hz. Peygamber'in insanın dünya malına olan düşkünlüğünden bahseden bir hadisinin bazı rivayetlerinde mensûh âyet olduğu izlenimini veren “okurduk”, “bana okuttu”⁹² şeklinde lafızlarla rivayet edilmesi nedeniyle bu ifade âyet olarak algılanmıştır.⁹³ Bu meâldeki rivayetlerle ilgili bir başka husus ise nesh olayının hakikati ile ilgilidir. Zira nesh olgusu emir-nehî, helâl-haram gibi ahkâma müteallik konularda meydana gelmektedir. Bahsi geçen ifade ise haber mahiyetindedir. Dolayısıyla bu ifade hakkında neshten bahsetmek usûle muvafık değildir. Ayrıca rivayetlerde bahsi geçen insanoğlunun mala düşkünlüğü, insan tabiatı gereği devam etmektedir.⁹⁴ Dolayısıyla ne neshin hakikati bakımından ne de ifadenin muhtevası açısından neshten bahsetmek makul görünmemektedir. Bunun yanı sıra hadisin farklı rivayetlerinde bahsi

⁸⁸ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/ 247-249.

⁸⁹ Hayrettin Öztürk, *Edebî Mucize Kur'ân Yazılması ve Toplanması* (İstanbul: Sidre, 2005), 177-178

⁹⁰ Müslim, “Zekât”, 116,117.

⁹¹ Müslim, “Zekât”, 118

⁹² Ahmed b. Hanbel, 4/368; 5/117.

⁹³ Aydemir, “Mensûh Âyetler”,72

⁹⁴ Adil Yavuz, “Âdemoğlunun İki Vadi Malı Olsa Rivayeti Üzerine Bir Değerlendirme -Kur'ân'da Eksiklik İddiaları Bağlamında-”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/22 (Kasım 2006), 31.

geçen âyetin Tevbe Sûresi'nin⁹⁵ ya da Beyyine Sûresi'nin bir parçası olduğundan bahsedilmesi de⁹⁶ meseleyi müşkil hale getirmektedir.

Aşağıdaki rivayette ise Beyyine Sûresinden bazı âyetlerin neshedildiğinden bahsedilmektedir.

Übey b. Ka'b'ın (v.33/654) şöyle dediği rivayet edilmektedir: “Hz. Peygamber bana, “Allah, bana ve sana Kur'ân'ı okumamı emretti” dedi ve Beyyine Sûresini okudu. Sûrenin devamında bugünkü mushafta olmayan şu âyet vardı. “Ademoğlu, bir vadi dolusu mal istese ve ben onu versem, sonra ikinciyi istese ve onu da versem, sonra üçüncüyü istese ve onu da versem (yine de yetinmez), Ademoğlunun karnını (gözünü) ancak toprak doyurur. Sonra, onun geri kalanıyla onu bitirdiğini söyledi”.”⁹⁷

Konuyla ilgili bir başka rivayette “Çokluk kuruntusu sizi öylesine oyaladı ki”⁹⁸ sûresi nazil oluncaya kadar, “Âdemoğlunun bir vadi altını olsa” hadisinin, Kur'ân'dan bir âyet zannedildiğinden⁹⁹ bahsedilmektedir. Dolayısıyla sahabe de bu ifadenin Kur'ân'dan olmadığı farkındadır. İfadenin farklı varyantlarının olması, bunun mana ile rivayet edilen bir hadis olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.¹⁰⁰ Bunun yanı sıra rivayetlerdeki lafızların Kur'ân üslûbuna uygunluk arz etmemesi de bahsi geçen ifadelerin âyet olarak kabul edilmesini mümkün kılmamaktadır.¹⁰¹ Rivayetlerdeki tenkit noktaları dikkate alındığında, “Âdemoğlunun bir vadi altını olsa...” sözünün Kur'ân'dan olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zira Kur'ân'ın sübûtu ancak tevâtürle gerçekleşir. Dolayısıyla söylenebilecek en tutarlı şey, bu ifadelerin Hz. Peygamber'in hadisi olduğudur.¹⁰²

Rivayetlerde çok sayıda hafızın şehit edildiği Bi'r-i Mâune hadisesini konu alan bazı âyetlerin neshedildiğiyle ilgili bilgilere de rastlamaktayız.

⁹⁵ Müslim, “Zekât”, 119.

⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, 5/131-132.

⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, 5/131-132.

⁹⁸ Et-Tekâsür 102/1.

⁹⁹ Buhârî, “Rikâk”, 10.

¹⁰⁰ Yavuz, “Âdemoğlunun İki Vadi Malı Olsa Rivayeti Üzerine Bir Değerlendirme -Kur'ân'da Eksiklik İddiaları Bağlamında-”, 30.

¹⁰¹ Keskiöğlü, *Kur'ân Tarihi*, 327.

¹⁰² Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerim* (Beyrut: yy., 1412/1992), 268.

Enes b. Malik'in şöyle dediğini rivayet edilmiştir: Allah (cc), Bi'ri Mâune'de öldürenler hakkında Kur'ân olarak vahiy indirdi de biz onu sonradan lafzı Kur'ân'dan kaldırılıp nesh oluncaya kadar okuduk. Bu âyetler şu şekildeydi: “Bizden kavmimize bildirin ki, biz Rabbimize kavuştuk. O bizden razı oldu ve bizi hoşnut kıldı.”¹⁰³

Bahsi geçen ifadeyi âyet olarak kabul etmek Kur'ân'ın korunmuşluğu ile bağdaşmamaktadır. Nesh, hüküm bildiren konularda gerçekleştiği halde haber niteliğinde olan bu ifade hüküm içermemektedir. Ayrıca Cenâb-ı Allah'ın Bi'r-i Mâune şehitlerinden râzı olma durumu ile şehitlerin Cenâb-ı Allahtan razı olma durumunun değişmesi söz konusu değildir.¹⁰⁴ Dolayısıyla burada neshin gerçekleşmesi için herhangi bir neden bulunmamaktadır.

a) Ahzâb Sûresinin Bakara Sûresine Denk Olduğuna Dair Rivayet:

Zirr b. Hübeş (v. 82/701) dedi ki: “Übey b. Ka'b bana, Ahzâb Sûresini kaç âyet olarak okuyorsunuz? Diye sordu. Ben de ona, 73 âyet dedim. Übey: Andolsun ki; ben onu gördüm. O, Bakara Sûresine denkti. Orada biz, “evli erkek ve kadını, zina ettiklerinde Allah'tan bir ceza olarak recm edin. Allah âlimdir, hakimdir” ibaresini okuduk.¹⁰⁵

Bu rivayete göre, recm âyeti Ahzâb Sûresinin neshedilen bölümlerinde bulunmaktadır. Bakara Sûresi 286 âyet, Ahzâb Sûresi ise 73 âyettir. Yukarıdaki rivayet Ahzâb Sûresinden 200'den fazla âyetin kaybolduğu ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Hadisle ilgili dikkat çeken bir husus da muhadramundan olan Zirr b. Hübeş'in Übey'e recm âyetini sormasıdır ki bu durum âyetin yaygın olarak bilinmediğini göstermektedir.¹⁰⁶ Bu rivayetin isnadını Hakîm ve Beyhakî sahih kabul etmektedir.¹⁰⁷ Ancak senedi sahih olan bazı rivayetlerin metin tenkidinin yapılması, tarihi gerçeklerle örtüşüp-örtüşmediğinin tespit edilmesi önem arz etmektedir.

¹⁰³ Buhârî, “*Megazi*” 30; “*Cihad*” 9.

¹⁰⁴ Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 267.

¹⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, 5/132.

¹⁰⁶ Keskin, *Recm Cezası*, 101.

¹⁰⁷ Ebû Abdillâh Hakîm en-Neysabûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, (Beyrut: yy., 1986), 2/415; Beyhakî, *es-Sünenü'l Kebir*, 17/149.

b) Bu Âyetlerin Kasten Mushafa Yazılmadığı İmasında Bulunan Rivayet:

H. Ayşe'den nakledildiğine göre: "Ahzâb Sûresi, H. Peygamber döneminde iki yüz âyet olarak okunuyordu. Ancak Osman, Mushafları yazdırdığı zaman şu an mevcut olandan başkasını bulamadık."¹⁰⁸ Rivayette H. Osman'ın kasten bu âyetleri mushafa yazdırmadığı gibi bir izlenim ortaya çıkmaktadır. Bu ve benzeri rivayetler, Kur'an'ın H. Peygamber zamanında korunması, H. Ebû Bekir zamanında derlenerek mushaflaşması ve H. Osman zamanında yapılan istinsâh faaliyetlerini kökünden çürüten ifadeler içermektedir. Bu sebeple bu tür rivayetlerin yalnızca senet değil metin tenkitlerinin yapılması da gerekmektedir.¹⁰⁹ Bir diğer açıdan bu ifade tarihi gerçeklerle de örtüşmemektedir. Zira Kur'an'ın cem'i esnasında sahabe icmasının gerçekleştiği bilinmektedir. Dolayısıyla cem' esnasında ve sonrasında Mushaf konusunda bir itirazın olmaması bu rivayeti güvenilmez kılmaktadır. Ayrıca H. Ayşe'nin karakteri düşünüldüğünde onun, yanlış bulduğu bir şeyi dile getirmekten çekinmeyen bir yapısı olduğu da bilinmektedir.

c) Bu Âyetlerin Sahabelerin Şehâdetiyle Kaybolduğunu İfade Eden Rivayet:

Yine Übey b. Ka'b'dan yapılan bir rivayette Ahzâb Sûresi'nin Bakara Sûresi kadar veya daha fazla olacağı belirtilmiş ve recm âyeti "Allah Âlimdir, Hakimdir." ziyadesiyle zikredilmiştir ve ravilerden Sevrî şöyle demiştir: "H. Peygamber'in ashabından Kur'an okuyan bazıların, Müseylime ile yapılan savaşta şehit olması üzerine Kur'an'da bazı âyetlerin kaybolduğunu duyduk."¹¹⁰

Rivayetin lafzı dikkate alındığında 200'den fazla âyet, bunları okuyan sahabe'nin şehit olması sonucu ortadan kalkmıştır. Bu rivayet tarihi verilerle çelişmektedir. Çünkü Müseylime ile yapılan savaşta tüm hafızların şehit olduğuna dair bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'i cem' etmekle görevlendirilen Zeyd b. Sâbit'in Kur'an hafızı olduğu bilinmektedir; bahsi geçen âyetlerin en azından onun tarafından bilinmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra Kur'an âyetlerinin sadece ezberlenerek muhafaza edilmediğini de biliyoruz.

¹⁰⁸ Celalettin es-Suyûtî, *ed-Durru'l- Mensur fi't- Tefsir bi'l- Me'sur*, (Kahire: yy., 2002), 11/718.

¹⁰⁹ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 232.

¹¹⁰ Suyûtî, *ed-Durru'l- Mensur*, 11/715.

Kur'ân âyetleri nâzil oldukça yazıyla da kayıt altına alınmış ve sahabeler bu nüshalardan kendileri için çoğaltmıştır.

Ahzâb Sûresinde Kur'ân'da eksiklik olduğunu ifade eden rivayetler ferdi mutlak olarak kabul edilmekte ve sahabeden sadece Übey b. Ka'b'a dayanmaktadır. Hâlbuki bir şeyin Kur'ân'dan olduğunu tespit etmek için (senedi sağlam olsa bile) âhâd haberlere istinat edilemez; onun mütevâtir olarak aktarılması gerekir. Dolayısıyla bu rivayetleri sahih olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir.¹¹¹

d) Kur'ân'da Eksiklik Olduğu İzlenimi Veren Rivayet:

Ebû Übeyd'in (v.224/838) rivayet ettiğine göre Abdullah b. Ömer (v.73/693) şöyle demiştir: “Sizden birisi ben Kur'ân'ın tamamını elde ettim, demesin. Zira, o kişi Kur'ân'ın tamamını bilemez. Ondan pek çok âyet yok olmuştur. Fakat o, ben ancak görünen kadarını aldım, desin.”¹¹²

Her şeyden önce Kur'ân'ın, Cenâb-ı Allah tarafından korunacağı ile ilgili âyetle¹¹³ çelişen bu ifade Kur'ân'ın korunması ve tespiti ile ilgili tarihi verilerle de uyuşmamaktadır. Bunun gibi haberlerin her şeyden önce metin içeriği bakımından tenkide tutulması ve güvenilir hadis kaynaklarında bahsi geçmeyen bu gibi haberlere daha temkinli yaklaşılması gerekir.

Sonuç

Nuzulünden itibaren Kur'ân âyetlerinin ezberlenerek ve yazılarak sonraki nesillere eksiksiz bir şekilde ulaşması sağlanmıştır. Bunun yanında Arza adı verilen ve Hz. Peygamber ile Cebrail'in (as) her sene o ana kadar nâzil olan âyetleri karşılıklı okumalarına dayanan bir uygulama ile ilâhi vahyin murakabesi yapılmıştır. Hz. Peygamber'in vefatından önce iki kere gerçekleşen ve arza-i ahîra ismi ile bilinen son arza'da neshedilmiş âyetler okunmamış; dolayısıyla Kur'ân metnine dâhil edilmemiştir. Her sene gerçekleşen arzalarda denetimi yapılan Kur'ân muhtevası arza-i ahîra'da nihâi şeklini almıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in kendisi

¹¹¹ Şen, “Kur'ân'ın Metinleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Problemler”, 179.

¹¹² Celalüddin es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l Kur'ân*, (Beyrut: yy., 2006), 2/717.

¹¹³ El-Hicr 15/9.

tarafından korunacağına dair Cenab-ı Allah'ın va'di tüm bu tedbirlerle gerçekleşmiştir.

Kur'ân-ı Kerim'in korunması adına yapılan faaliyetlerden biri de dağınık haldeki âyetlerin cem' edilmesidir. Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra Kur'ân âyetleri yazılı olduğu çeşitli malzemelerden derlenerek Mushaf haline getirilmiş ve muhafazası temin edilmiştir. Kur'ân âyetleri cem' edilirken son arza'daki uygulama belirleyici olmuştur.

Tilâveten neshedildiği için Kur'ân muhteviyatına dâhil olmadığı söylenen recm, on kere emzirme, Ahzâb ve Beyyine sûrelerinin unutturulan âyetleri ile neshedildiği için okunması terkedilmiş bazı âyetler hakkındaki rivayetlerden birçoğu güvenilir hadis kaynaklarında yer almaktadır. Hakkında âyet olduğu rivayet edilen recm ile ilgili lafzın mensûh, hükmünün bâki olduğu söylenmektedir. Bu ön kabuldeki en büyük etki, recm ile ilgili uygulamanın, Mushaf içinde kendisi hakkında âyet olmamasına rağmen hükmünün devam ettiği ile ilgili beyanlardır. Recm âyeti ile ilgili rivayetler dikkate alındığında ulemanın metni mensûh, hükmü bâkî formülünü geliştirdikleri akla gelmektedir.

İslâm'ın Medine döneminde recmin uygulandığı hatta Mushaflaşma sürecinden sonra da uygulamanın devam ettiği bilinmektedir. Bu durumda karşımıza çıkan en büyük problem, bir âyetin hükmü devam edecekse neden metin olarak neshedilmiş olduğudur. Hz. Peygamber'in vefatının akabinde somut anlamda Hulefâ-i Raşidin tarafından recm cezasının uygulandığı da rivayet edilmektedir. Bize göre konuyu Hz. Peygamber'in sünnetini takip eden sahabenin uygulaması şeklinde izah etmek mümkündür. Recmi temellendirebileceğimiz bir diğer dayanak noktası ise geçmiş milletlerin uygulanagelmiş bir cezası olarak kabul edilmesidir. Recm âyeti olduğu söylenen ifadenin Kitâb-ı Mukaddes'e ait olması muhtemeldir. Hz. Peygamber bu cezayı, Kur'ân'da recm aleyhinde bir görüş ortaya konulmamış olması ve caydırıcı olması nedeniyle uygulamış; ashabı da O'nun sünnetine ittibâ etmiştir. Bize göre, Cenâb-ı Allah'ın bahsi geçen recm âyetini lafız bakımından neshettiğini ancak hükmünü bâki kıldığını söylemek için geçerli ve makul bir gerekçe bulunmamaktadır.

Tilâveti mensûh âyetlerden kabul edilen emzirme meselesi ile ilgili nâsih konumundaki beş emzirmenin haramlık oluşturacağına dair âyet Kur'ân'da bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu rivayetle ilgili ciddi bir açmaz bulunmamaktadır.

Tilâveten neshedildiği nakledilen diğer âyetler ise hüküm ihtiva etmemektedir. Nesh ise hüküm ifade eden naslarda gerçekleşmektedir. Ayrıca bu rivayetlerin içerikleriyle ilgili bazı eleştiriler de bulunmaktadır.

Araştırmanın sınırları içinde Kur'ân-ı Kerîm'in nüzul sürecinde âyet olarak okunduğu ifade edilen ve senetlerinde bazı râvileri dışında tenkit edilen hususun olmadığı rivayetlerin âhâd haberler olduğu görülmüştür. Âhâd habere dayanarak bazı ifadelerin Kur'ân'dan olduğuna kanaat getirmek mümkün değildir. Zira Kur'ân'ın sübûtu tevâtüre dayanmaktadır. Bu bağlamda tilâveten mensûh olarak addedilen âyetler hakkında metin tenkidi yapılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Metin tenkidinde mevcut rivayetleri toptan reddetmek yerine İslâmî esaslara uygun bazı yorumlar yapılabileceği görülmüştür. Bu bağlamda mevcut rivayetleri tilâveti mensûh âyetler olarak kabul etmek yerine hadis olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Zira rivayetlerde bu ifadelerin hadis olabileceğine dair işaretler bulunmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed Hasan, “Nesh Teorisi”, çev. Mehmet Paçacı, *İslâmî Araştırmalar* 4 (Nisan:1987). 102-107.
- Ahmed b. Hanbel, Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybani. şrh. Hamza Ahmed ez-Zeyn. *El-Müsned*. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadis, 1995/1416
- Âmidî, Ebû-Hasan Seyfüddîn Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*. 4 Cilt. thk. İbrahim el-Acûz. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Aydemir, Abdullah. “Mensûh Âyetler”. *Diyanet Dergisi Dini-İlmi-Edebi Dergi*. 24/4 (Ekim-Kasım-Aralık 1988), 51-94.
- el-Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed. *Umdetü'l-Kârî fi Şerhi'l-Buharî*, thk. Abdurrahman Mahmud Muhammed Ömer. Beyrut: Dârül-Kütübi'l- İmiyye. 2001.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ud. *Şerhu's-Sünne*. thk. Şuayb Arnavut ve Muahammed Züheyr eş-Şâvin, Beyrut: el-Mektebetül-İslâmî,1403/1983.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *es-Sünenü'l Kebir*. 24 Cilt. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Merkezu Heçr li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye. Kahire: Merkez u Heçr li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2011.
- el-Buharî, Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l -Buharî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992/1413.
- el-Câbirî, Muhammed. *Kur'ân'a Giriş*. çev., Muhammed Coşkun. İstanbul: Mana Yayınları. 2010,
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 9. Basım. 1993.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammâd. *Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhu'l- Arabî*. 6 Cilt. thk. Ahmet Abdülğafur Attar. Beyrut: Dârü'l İlm lil-Melâyin, ts.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Ta'rifât*, Beyrut: Darü'l Kütübü'l Alemiyye, 1. Basım. 1983.
- ed-Darimî, Ebû Muhammed Abdullah, Abdurrahman. *es-Sünen*. 1 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992/1413.
- Ebû Davud. Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen-ü Ebî Dâvud (Mevsûatü's-sünne: elKütübü's-sitte ve şürühuhâ, 7-8-9-10-11)*. 5 Cilt. Tunus-İstanbul: Dâru Sahnûn-Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1997.
- Demirci, Muhsin. “Nesih Bağlamında Recm Âyeti Sorunu”. *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000). 101-119.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul. 78. Basım. 2019.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Kur'ân Nedir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1967.
- Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe. *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerim*. Beyrut: yy., 1412/1992.
- Fahreddin Razi, Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefatihü'l-Ğayb*. 32 Cilt. Mısır: Dâru'l Fikr. 1981.

- Mecdüddin Muhammed b. Yakub el-Firûzâbâdî, *Kâmusu'l Muhit*. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, ts.
- Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, Ebû Abdurrahman. *Kitâbü'l Ayn*. 4 Cilt. thk. Mehdi Mahzumi-İbrahim Samerrai, Beyrut: Müessesetü'l A'lemi li'- Matbûat, 1988.
- Hererî, Muhammed Emin b. Abdullah b. Yusuf b. Hasan Uremmi Alevi Esyubi. *Şerhu Sünen-i İbn Mâce = Mürşide zevi'l-hica ve'l-hace ila Süneni İbn Mace ve'l-kavle'l-müktefa ala Süneni'l-Mustafa*. 20 Cilt. müracaa Haşim Muhammed Ali Hüseyin Mehdi, Cidde: Darü'l-Minhac. Beyrut: Daru Tavki'n-Necat, 2018.
- el-Heysemî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmaü'z-zevaid ve menbaü'l-fevaid*. 10 Cilt. Beyrut: yy., 1408.
- el-Hûî, Âyetullah Ebü'l-Kâsım b. Ali Ekber b. Haşim Musevi. *el-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*. Necef: Matbaatü'l-adab, 1966.
- İbn Âşur, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tünisî, *et-Tahrîr ve't Tenvir*. 30 Cilt. Tunus: Daru'n-Neşr. 1997.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed. *Tehzibu't-Tehzib*. 12 Cilt. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed. *Fethu'l Bârî bi Şerhi'l Sahih-i Buhârî*. 17 Cilt. Riyad: Dârü'l Tayyibe, 2005.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtım er-Râzî. *Kitâbu'l-cerh vet'ta'dil*. 9 Cilt. Beyrut: yy., 1408/1988.
- İbn'ül Cevzî, Abdurrahmân b. Alî b. Abdullah. *Nâsîhü'l-Kur'ân ve Mensûhuhu: "Nevâsihi'l-Kur'ân"*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. Dımaşk, Dârü's-Sekâfeti'l-Arabiyye. 1990.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Beyrut: yy.,1982.
- İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifü'l Hadis (Hadis Müdafası)*. trc. M. Hayri Kirbaşoğlu. İstanbul: Kayıhan Yayınevi. 1. Basım. 1979.
- İbn Manzûr, Ebü'l Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari. *Lisânü'l Arab*, 18 Cilt. Nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sadık el-Ubeydi, Beyrut: Dârü'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1997.
- İbn Mace, Hafız Abdullah b. Muhammed b.Yezid, *Sünenu İbn Mace*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- İmam Malîk b. Enes, *el-Muvatta*, İstanbul: Çağrı yayınları, 1413/1992.
- Hâkîm en-Neysabûrî, Ebû Abdillâh. *el- Müstedrek ale's-Sahihayn*. 4 Cilt. Beyrut: yy., 1986.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, çev. Abdülaziz Hatip, Mahmud Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, ts.
- el-Hattâbî, Ebû Süleyman Hamed b. Muhammed. *Meâlimu's- Sünen*. Beyrut: Dârü'l Kütübü'l İlmiyye, 1991.
- el-Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekr b. Mesud. *Bedâiu's- Sanâi Fi Tertibi 'ş-Şerâi*. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l Arabî, 1974.
- Kaya, Osman. "Kur'an'ın Metinleşmesi Bağlamında Nesih Problemi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/31, (Ocak-Haziran 2014), 136-183.

- Kaya, Remzi. *Kur'ân-ı Kerim'de Nesih*. İstanbul: Yağmur Yayınları, 2020.
- Keskin, Yusuf Ziya. *Recm Cezası*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Keskioğlu, Osman. *Kur'ân Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri. *Alternatif Hadis Metodolojisi*. Ankara: Kitabiyat, 2002.
- Kitâb-ı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit)*, İstanbul: Kitap-ı Mukaddes Şirketi, 1995.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'ân'ın Metin Yapısı*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Mazerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî. *el-Mu'lim bi-fevaidi Müslim*. 3 Cilt. thk. Muhammed eş-Şazeli Neyfer. Tunus: el-Müessesetü'l-Vataniyye li't-Terceme ve't-Tahkik ve'd-Dirasat [Beytü'l-Hikme].1988.
- Muhaysın, M. Salim. *Tarihu'l- Kur'âni'l- Kerîm*. İskenderiye: Müessesetü Şebabü Camia. ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim (Mevsûatü's-sünne: el-Kütübü's-sitte ve şürühuhâ)*. 3 Cilt. Tunus-İstanbul: Dâru Sahnûn-Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *Şerhu'n-Nevevi ala sahihi Müslim = el-Minhac fi şerhi Sahihi Müslim b. Haccac*. 9 Cilt. rac.Ebû Abdullah Abdüselam b. Muhammed b. Ömer el-Alluş. Riyad: Mektebetü'r- Rüşd, 2004.
- Osmanî, Muhammed Taki. *Tekmile Fethi'l-Mülhim bi-Şerhi Sahih-i Müslim*. thk. Mahmud Şakir. Dâru İhyâi't-Turâsi'l Arabî. 1. Basım, ts.
- Öztürk, Hayrettin. *Edebî Mucize Kur'ân Yazılması ve Toplanması*. İstanbul: Sidre, 2005.
- er-Rafî, Mustafa Sadık. *İ'câzü'l Kur'ân*. Mısır: yy.,1926.
- Rağib el-İsfahânî, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Seyyid Keylan. Beyrut: yy., ts.
- Salih, Subhi. *Mebâhis fi Ulûmi'l Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l İlm lil-Melâyîn, 2014.
- es-Serahsî, Ebû Bekir Mahammed b.Ahmed b. Ebi Sehl. *Usûl*. Beyrut: yy., 1418/1997.
- es-Sicistânî, Abdullah b. Ebî Dâvud. *Kitâbü'l Mesâhif*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- es-Suyûtî, Celalüddin. *Durru'l- Mensur fi't- Tefsir bi'l- Me'sur*. 11 Cilt. Kahire: yy., 2002.
- es-Suyûtî, Celâlüddin. *el-İtkân fi Ulûmi'l Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: yy., 2006.
- es-Suyûtî, Celeleddin. *el-İtkân fi Ulûmi'l Kur'ân*. thk. Şuayb el-Arnaût. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale Nâşirîn, 2008.
- Şen, Ziya. *Kur'ân'ın Metinleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Problemler*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İzmir, 2006.
- Şen, Ziya. “Arza ve Mahiyeti”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42(2015), 43-64.
- et-Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. *Keşşâfu Istulâhâti'l- Fünun*. 2 Cilt. İstanbul: yy., 1404/1984.
- et-Tirmizî, Ebû'l-İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992
- Türcan, Selim. *Neshin Problematik Tarihi*. İstanbul: Otto Yayınları. 1. Basım. 2017.

- Yavuz, Adil. “Âdemoğlunun İki Vadi Malı Olsa Rivayeti Üzerine Bir Değerlendirme - Kur'ân'da Eksiklik İddiaları Bağlamında”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/22 (Kasım 2006), 7-32.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *Esâsü'l-Belâğa*. Kahire: yy., 1960.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşaf an Hakaika Gavamizi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fî Vücuhi't-Te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî,1407.
- ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazîm. *Kur'an ilimleri: Menâhilu'l-irfan tercümesi*. 2 Cilt. trc., Halil Aldemir, Ramazan Şahan, İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015.
- ez-Zerkeşî, Bedreddin b. Muhammed b. Abdullah. *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*. 1 Cilt. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmîyye. 2018.

